

Р.Є.Левіній належить також і наукова розробка педагогічного змісту проблеми попередження мовленнєвих порушень. Р. Є. Левіній вдалось експериментально довести, що вивчення зв'язків порушень психофізичного розвитку дозволяє вловлювати ознаки можливих відхилень задовго до того, як вони будуть помічені навколишніми, і відповідно попереджати їх виникнення. Вона завжди підкреслювала, що ранне розпізнавання ознак аномалій є необхідною умовою застосування попереджувального впливу. Ці положення широко впроваджені в практику логопедичних установ – спеціального дитячого саду й логопедичного шкільного пункту.

Значним внеском в розвиток фундаментальних наукових основ організації логопедичної допомоги в системі освітніх установ є розроблена Р.Є.Левіною психолого-педагогічна класифікація мовленнєвих порушень.

Виходячи із загальних закономірностей аномального розвитку, спираючись на вивчення контингенту дітей, які мають потребу в логопедичній допомозі, на аналіз корекційних методичних систем, Р.Є.Левіна прийшла до висновку, що для побудови педагогічної класифікації необхідно враховувати як стан мовленнєвих засобів, так і засоби мовленнєвої поведінки.

Р.Є.Левіна керувала науковою роботою та дисертаційними дослідженнями співробітників сектору логопедії Інституту дефектології АПН СРСР. Під її керівництвом захистили дисертації 39 аспірантів із багатьох республік СРСР (РСФСР, України, Казахстану, Азербайджану, Грузії, Киргизії, Литви, Естонії та ін.). Своєю науковою, практичною, організаційною роботою Р.Є.Левіна сприяла розвитку мережі шкільних і дошкільних логопедичних установ. Вона активно брала участь у роботі методичних об'єднань, щедро ділилась знаннями та досвідом з вченими і практичними працівниками всього Радянського Союзу. Все це дало Р.Є.Левіній велику популярність. [4]

Р.Є.Левіна належить до наукової школи Л.С.Виготського, до якої належить Р.М.Боскіс, Т.А.Власова, О.Р.Лурія, Н.Г.Морозова, М.С.Певзнер, І.М.Соловійов, М.І.Шиф. Протягом всього свого життя вона розвивала ідеї Л.С.Виготського.

Педагогічна діяльність Р.Є.Левіної досить багатогранна та плідна. Доктор педагогічних наук (з психології), професор Роза Євгенівна Левіна залишила велику наукову спадщину, ще далеко не повністю реалізовану в методичних розробках та рекомендаціях, створила наукову школу, яка довела свою життєздатність в працях цілого покоління її послідовників, передавши фундаментальні наукові ідеї молодим спеціалістам та студентам, які займаються проблемами патології дитячого мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. К 100 – летию со дня рождения Р.Е.Левиной. // Дефектология - 2008. - № 1. С 36.
2. Левина Р.Е. К психологии детской речи в патологических случаях (Автономная детская речь), М., изд-во экспериментального дефектологического института, 1936. 76 с. с илл.
3. Левина Р.Е. Нарушение письма у детей с недоразвитием речи. М., Изд-во АПН РСФСР, 1961. 311 с. (АПН РСФСР. Ин-т дефектологии).
4. Левина Р.Е. Нарушение речи и письма у детей: Избранные труды / Ред.- сост. Г.В.Чиркина, П.Б.Шошин. – М.: АРКТИ, 2005. – 224 с.
5. Левина Р.Е. // Дефектология. – 2003.- № 3-с93.
6. Левина Р.Е. Исследование сектора логопедии Института дефектологии АПН СССР. 1969, Дефектология № 1, С 36-40.
7. Левина Р.Е. Опыт изучения неговорящих детей (алаликов), М. Учпедгиз. 1951.- с 120 с илл.

УДК 376.016:81-028.31

СТАН СФОРМОВАНОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ФОНЕТИКО-ФОНЕМАТИЧНИМИ ВАДАМИ МОВЛЕННЯ В УМОВАХ ДВОМОВНОСТІ

Дуленчук Ю.А.

Інституту корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті розглядається актуальна проблема сучасної логопедії – комунікативно-мовленнєвий розвиток у дітей дошкільного віку з фонетико-фонематичними вадами мовлення в умовах білінгвізму. Висвітлені особливості розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь, стан сформованості та наявний рівень розвитку.

В статье рассматривается актуальная проблема современной логопедии – коммуникативно-речевое развитие у детей дошкольного возраста с фонетико-фонематическими изъятиями речи в условиях билингвизма. Освещены особенности развития коммуникативно - речевых умений, сформированность и присутствующий уровень развития.

In the article the issue of the day of modern speech therapy is examined is communicative-vocal development for the children of preschool age with phonetic phonemic escalation of speech in the conditions of bilingualism. The features of development of communicative - vocal abilities, formed and present level of development, are defecating.

Ключові слова: комунікативні уміння, особливості комунікативно-мовленнєвого розвитку, білінгвізм, фонетико-фонематичні вади мовлення.

Ключевые слова: коммуникативные умения, особенности коммуникативно-речевого развития, билингвизм, фонетико-фонематические нарушения речи.

Key words: communicative abilities, features of communicative - vocal development, bilingualism, phonetic-phonemic allolalias

Як засвідчує практика роботи з дітьми вплив двомовного оточення на мовлення дитини, яка має ті чи інші мовленнєві вади, є негативним [1]. У більшості випадків спостерігаємо, що дитина, знаходячись у постійному двомовному оточенні, не засвоює жодної з мов на належному рівні. Слід враховувати також і індивідуальні, фізіологічні та психологічні особливості розвитку звуковимови, які поєднуючись із двомовністю дитини призводять до змішування російсько-українських слів із дефектами звуковимови. Навіть незначні вади утруднюють спілкування та взаємодію дошкільників із однолітками та дорослими, які негативно впливають на розвиток комунікативних умінь, особливо в умовах спорідненої двомовності.

Зі метою виявлення наявного стану комунікативних умінь та впливу двомовності на мовленнєвий розвиток дітей нами було здійснене експериментальне дослідження, яке проводилось у 2009-2010 навчальних роках у україномовних дошкільних навчальних закладах м.Києва (спеціальних логопедичних установах), загальноосвітньому дошкільному навчальному закладі (контрольна група дітей з нормальним мовленнєвим розвитком) м.Києва, дошкільних навчальних закладах комбінованого типу м.Стрій Львівської обл., м.Луганськ, м.Полтава та м.Феодосія (російськомовні діти з фонетико-фонематичними вадами мовлення). До основної експериментальної роботи ми залучили старших дошкільників у віці 6-7 років 211 дітей.

Констатувальне дослідження стану сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь мало на меті висвітлити і проаналізувати наявні у дошкільників із ФФВМ труднощі. Метою нашого дослідження було: дослідити стан сформованості комунікативних умінь дошкільників із фонетико-фонематичними вадами мовлення; визначити наявний рівень оволодіння комунікативними уміннями; обстежити стан звуковимови, фонематичних процесів, звукового аналізу та синтезу, лексичного запасу, граматичних категорій; визначити показник інтерферентного впливу російської мови на українську та української мови на російську на фонетичному, лексичному та граматичному рівнях.

Обстеження комунікативних умінь передбачало розробку поетапної методики діагностування складових комунікативних умінь: 1) анкетування педагогів; 2) опитування батьків; 3) обстеження комунікативних умінь у дошкільників залучених до експерименту. Методика включала завдання для визначення показників сформованості комунікативних умінь: визначення рівня оволодіння комунікативними уміннями і навичками, що включало: використання формул мовленнєвого етикету, емоційно-виразних умінь, ініціативності спілкування, адекватності поведінки щодо мовленнєвої ситуації, наявність немовних засобів виразності, сформованості стилю та темпу мовлення. Були розроблені критерії обстеження та зроблені загальні висновки діагностичного обстеження серед дітей ЕГ та КГ.

На першому етапі обстеження було проведено анкетування корекційних педагогів, зокрема логопедів дошкільних навчальних закладів, за допомогою сформованого нами «Питальника педагога», який вміщував перелік найбільш важливих питань стосовно теми нашого дисертаційного дослідження. Так, відповіді більшості логопедів указують на недостатній розвиток комунікативних умінь дошкільників 32 педагоги - 73%, на негативний інтерферентний вплив двомовності у дітей з вадами мовлення 29 педагогів - 66%, та брак часу на заняттях для кращого розвитку і вдосконалення комунікативних умінь 44 педагоги - 100%; на запитання «Чи постає двомовне спілкування дошкільників на заваді до оволодіння комунікативними навичками?» 29 педагогів – 66% відповіли «Так»; на питання «Яким чином Ви проводите корекцію негативного інтерферентного впливу? Якщо проводите?» виявило наступне: «Не проводжу» 34 особи – 77%, «Порівнянням» 6 осіб – 14%, «називаю правильно» 4 особи – 9%. Отже, опитування педагогів виявило досить різноманітні погляди на проблему комунікативних умінь у дошкільників із ФФВМ в умовах білінгвізму.

Другим етапом обстеження було опитування батьків та анкетування родин дошкільників задіяних у нашому експерименті. Метою цього етапу було визначення рідної мови для кожної дитини та домінуючої мови

спілкування у різних сферах її діяльності: (навчальній, ігровій, побутовій тощо), розмежуванні української та російської мов під час спілкування дитини у сім'ї, з однолітками. В опитуванні були задіяні 140 батьків (родин) діти яких мали різні мовленнєві вади. На запитання 1) «На якій мові відбувається спілкування у родині?» зафіксовані наступні показники: українською мовою – 14%, російською мовою 52% а дві мови поперемінно використовує 34% родин. 2) «Якою моєю дитині легше спілкуватися з друзями та однолітками?» 74% батьків стверджують, що російською мовою дітям легше спілкуватися з друзями та однолітками, 6% на українській і двома мовами спілкується 20% дошкільників засвідчують відповіді батьків. 3) На запитання «Яка мова для вашої дитини є рідною?» 27% батьків вважають рідною - українську, 12% - російську і 61% вказують на дві мови одночасно. Отже, показник рідної мови і мови повсякденного спілкування суттєво відрізняється. А обстежені нами дошкільники показали наступні результати: 18% - 37 дітей можуть спілкуватися і спілкуються українською мовою, 32% - 67 дітей – повсякчас спілкуються російською мовою, 51% - 107 дошкільників спілкується за допомогою двох мов у різних сферах діяльності, з перевагою російсько-української двомовності. Це означає, що із зазначеної кількості дітей україномовних дошкільних навчальних закладів 51% спілкується як російською, так і українською мовами поперемінно. Слід зазначити, що серед загальної кількості двомовних дітей ми спостерігали викривлене російсько-українське спілкування (суржик двох мов та дитячі інновації у мовленні).

Третім і останнім етапом обстеження проводилось дослідження наявного стану комунікативних умінь. Яке було побудовано враховуючи основні комунікативні характеристики спілкування (уміння слухати і розуміти співрозмовника, ініціативність спілкування, адекватність поведінки відносно ситуації, сформованість стилю і темпу мовлення, тощо).

Головними навичками спілкування виступають - уміння слухати і говорити, уточнювати незрозумілі фрази чи перепитувати. Спостереження за вмінням уважно слухати і розуміти звернене мовлення показало наступне: у дітей з фонетико-фонематичними вадами мовлення можливості розуміння зверненого мовлення знижені в двічі – 37% - 79 дошкільників із ФФВМ порівняно з дітьми із нормальним мовленнєвим розвитком 68%. Ініціативу перепитувати чи уточнювати незрозумілі слова і фрази виявило лише 18% - 38 дітей ЕГ. Виразне та в міру голосне мовлення, за даними нашого обстеження властиве тільки 47% - 101 дошкільнику ЕГ. Аналіз результатів завдань 3-го етапу показав, що сформованість саме навичок спілкування є запорукою успішної комунікативної діяльності в цілому, а, отже вміння говорити, слухати і розуміти співрозмовника – є головними комунікативними вміннями.

Розвиток слухання та говоріння, залежить в першу чергу від розуміння сказаного та, можливості дошкільників із фонетико-фонематичними вадами мовлення відразу і вірно сприйняти почуте мовлення. Це у великій мірі стосується російськомовних монологів, у яких аудіативні вміння українського мовлення сформовані гірше ніж у одномовних україномовних монологів та двомовних дошкільників із вадами мовлення.

Показником комунікативних умінь було визначення ініціативності спілкування. Досліджені уміння виявляти ініціативу, пропозицію спілкуватися, підтримувати розмову ми перевіряли під час ситуативного спілкування за запропонованими ситуаціями: «Знайомство», «Запрошення до гри», «Привітання» та ін. Вміння підтримати розмову, бути ініціатором спілкування самостійно виявлено у 46% - 98 дошкільників ЕГ (з фонетико-фонематичними вадами мовлення). Так, «Пропозицію до спілкування чи товаришування» самостійно підтримали тільки 71% - 149 дітей ЕГ. Висловити своє ставлення до сказаного співрозмовником дітям досить важко. Спостерігався фактор сором'язливості, неухважного ставлення до почутого та іноді незацікавленості розмовою. «Висловити своє ставлення до повідомленого співрозмовником змогли лише 40% - 84 дошкільники ЕГ. Підтримувати діалог на тему ситуації дітям виявилось складніше ніж спостерігати за проведенням розмови дітей з власної ініціативи, це вдалося 46% - 98 дошкільників ЕГ.

Спостерігаючи за дошкільниками під час проведення обстеження, ми помітили, що без сформованості усіх компонентів мовленнєвої діяльності позаситуативне особистісне спілкування, спрямоване на пізнання соціального середовища, яке є основою комунікативної діяльності, відбувається з численними труднощами. Адже, провідною формою комунікативної діяльності дошкільників 6 – 7 річного віку є саме позаситуативне особистісне спілкування, а визначальним фактором його успішності буде сформованість мовленнєвої діяльності. Ми вбачаємо, що саме з цим аспектом пов'язані більшість труднощів у опануванні комунікативною діяльністю, які виникають у дошкільників із вадами мовлення.

До обстеження стану сформованості комунікативних умінь були включені вправи на розуміння ситуації та адекватність власної поведінки, з метою дізнатися на скільки дитина орієнтується у ситуації і як проявить свої комунікативні уміння. На матеріалі запропонованих вправ уявних ситуацій, таких як: «Що сталося», «Хто винен», «Що робити» та спеціально створених: «Як би ти вчинив»? «Якою має бути твоя поведінка, якщо...»? та ін. ми визначили, що вправа на «Розуміння ситуації» виявилась найлегшою для 87% -184 дітей ЕГ; правильно оцінити ситуацію зуміли лише 52% - 109 дітей ЕГ. У більшості дітей відмічено запам'ятовування, в першу чергу другорядних подій, тих подій які були кумедними чи дивними, і при оцінюванні ситуації інтерес до них заважав об'єктивно надати оцінку ситуації. «Вміння поводитись за різних змін обставин під час ситуації» спостерігалось у 48% - 102 дошкільників ЕГ. У цьому завданні свій погляд на змінювані умови ситуації висловлювали найактивніші

діти. «Вміння виправити ситуацію» виявилось теж складним для 45% - 96 обстежених дошкільників ЕГ. Відразу і самостійно виправити ситуацію дітям виявилось складно, кращий результат спостерігався після детального пояснення ситуації, чи за допомогою додаткових питань, повідомлення уточнюючих фактів.

Вивчаючи прогнозування власного висловлювання дитини після огляду сюжетного малюнку за певною ситуацією, було помічено, що діти в більшості починають повідомляти ті факти, які їх найбільше цікавлять, тобто другорядні за значенням або цікаві за змістом події і лише згодом підходять до основної думки. Теж саме, спостерігалось і у послідовності викладу думок. «Прогнозування» висловлювання, планування змісту та обдумування є важким завданням для дошкільників, це пов'язано з тим, що діти не вміють правильно розпочинати розмову (не знають як саме), не продумують наперед те, що потрібно сказати.

Діти з фонетико-фонематичними вадами мовлення які мають порушення комунікативних здібностей часто вживають слова в неточному значенні (наприклад: словом «великий» позначається і високий і довгий), використовують в самостійному мовленні викривлені граматичні конструкції (вантажний – вантажий), орфоепічно невірно будують речення. Якість та кількість мовних порушень, їх рання корекція і постійна робота з виправлення значною мірою впливають на процес протікання мовленнєвої діяльності, а отже і комунікативної.

Обстеження наявності мовних засобів виразності та показник рівня спроможності створювати текст висловлювання - є важливою складовою комунікативних умінь у дошкільному віці. Спроможність створювати висловлювання застосовуючи саме мовні засоби виразності було досліджено за допомогою сюжетних малюнків та уявних мовленнєвих соціально-побутових ситуацій. Дослідження показало, що 59% - 121 дошкільників ЕГ змогли правильно передати настрій людини. Охарактеризувати свою поведінку відносно настрою співбесідника змогли лише 36% - 75 дітей ЕГ. Правильно відреагувати на ситуацію, що сталася чи щойно відбувається змогло також, лише 31% - 66 дітей ЕГ. Об'єктивно, можна зазначити, що усім дітям самостійно важко відразу правильно зреагувати на події та дати відповідь. Кращими були результати коли ситуація була повторно розглянута, наводились додаткові питання та уточнювались незрозумілі моменти.

Досліджуючи діалогічне спілкування ми спостерігали, що сприйняття і розуміння у дошкільників з вадами мовлення утруднене за рахунок порушень фонематичного сприймання, звукового аналізу та синтезу, індивідуальних особливостей розвитку. Отже, можна стверджувати, що несформованість мовних здібностей неминуче призводить до труднощів організації комунікативної діяльності дошкільника в цілому.

Сформованість умінь розпізнавати настрій чи продемонструвати випадок без слів за допомогою немовних засобів є важливим розвивальним фактором і складовою комунікативних умінь. Щоб дослідити уміння користуватися не мовленнєвими засобами – міміка, жести, постава та ін., ми запропонували дошкільникам за допомогою уявних та спеціально створених ситуацій зобразити настрій за ситуацією без слів. Із цим завданням впоралися лише 61% - 128 дітей ЕГ. Важким виявилось завдання продемонструвати дію без слів, з яким впоралось 38% - 81 дошкільник ЕГ. Виконуючи це завдання діти потребували підказок та демонстрації педагогом зображеного.

Сукупність немовленнєвих умов необхідних для здійснення мовленнєвої ситуації (жести, міміка, рухи, постава) з великими труднощами відтворюються дошкільниками. Діти, в більшості, не розуміють необхідність для їх використання. Найлегшим під час обстеження було відобразити настрій за малюнком, де дошкільники користувалися мімікою лише після прохання та демонстрації педагога.

Важливим у комунікації є прояв власних емоцій під час спілкування, можливість за допомогою інтонації дати зрозуміти співрозмовнику, що ви зацікавлені і згодні спілкуватися за цією темою далі. З метою дослідження емоційно-виразних умінь ми створювали спеціальні мовленнєві ситуації, пропонували три варіанти відображення інтонаційного забарвлення тексту (розповідний, окличний і запитальний).

Завдання на виявлення сформованості емоційно-виразних умінь мало на меті розкрити наявні у дошкільників уміння вільно відображувати радість, гнів, сором, здивування тощо, - виявилось складним, як для ЕГ (з вадами мовлення) так і для КГ (мовленнєвий розвиток в нормі). Проявити своє ставлення до заданої ситуації вираженням емоцій з першого разу дітям було складно. Дехто впорався з цим завданням за аналогією прикладу однолітків, а дехто взагалі залишився без ініціативним. Так, 52% - 109 дітей ЕГ змогли вірно продемонструвати власні емоції відносно заданої ситуації (радість, гнів тощо). Правильно відтворити інтонаційну забарвленість тексту вдалося 59% - 125 дітям ЕГ. Виконуючи завдання на відтворення логічного наголосу всі діти показали незначну активність та знижений інтерес до виконання цього завдання, у ЕГ цей показник склав 48% - 101 дитина дала правильні відповіді. Обстеження дошкільників показало, що інтонаційна забарвленість, логічний наголос та вміння виявити ставлення вираженням власних емоцій дітьми використовується мало. Створені і задіяні з метою обстеження мовленнєві ситуації вказують на слабку мовленнєву реакцію у дітей з ФФВМ, знижену мотивацію до стимулювання подальшого розвитку ситуації саме за рахунок не використання інтонаційних засобів вираження власних емоцій.

Уміння застосовувати правила мовленнєвого етикету є обов'язковим і сталим чинником, як у спілкуванні, так і у житті. Задля визначення рівня умінь застосовувати формули мовленнєвого етикету ми запропонували дітям такі комунікативно-мовленнєві ситуації, де застосування вітання, побажання, «чарівних слів» є

обов'язковим. Рівень застосування умінь з правил мовленнєвого етикету виявився різноманітним, що залежало, на нашу думку, від складності запропонованого завдання. Так найлегшим для дітей було пригадати форми «Вітання» 86% - 181 дитина та «Чарівні слова» 87% - 183 дитини ЕГ та 100% КГ. За виконаними завданнями «Знайомство» спостерігаємо такі показники: лише 59% - 124 дитини ЕГ знають, як потрібно поводитись під час першої зустрічі. Складними для виконання виявились завдання на прояв «Стосунків у сім'ї», так тільки 44% - 102 дитини ЕГ та 68% КГ зуміли показати своє відношення. У завданні «Спір у грі» 32% - 68 дошкільників ЕГ не можуть самостійно владнати спір чи конфліктну ситуацію.

Під час обстеження рівня оволодіння формулами мовленнєвого етикету у дошкільників із вадами мовлення було помічено слабке орієнтування, невміння домовитись, малоініціативність, сором'язливість та інші психологічні та індивідуальні чинники.

Ми дійшли висновків, що недостатність хоч одного з компонентів комунікації унеможливує увесь процес за рахунок звуження комунікативної діяльності і неможливості послідовно її здійснити. Якщо на побутовому рівні у спілкуванні з однолітками ці порушення не заважають дитині, то в ході навчальної комунікації вони значною мірою ускладнюють комунікативну діяльність і стають помітними навіть самому дошкільнику, так як сама дитина відчуває утруднення у процесі спілкування. Наприклад, під час проведення обстеження ми спостерігали значні труднощі у засвоєнні граматичних конструкцій притаманних українській літературній мові (порушення формотворчих та морфологічних норм української мови) та організації самостійного послідовного логічно виваженого висловлювання (головні події в першу чергу, другорядні згодом, тощо).

Отже, комунікативні уміння у дошкільників з фонетико-фонематичними вадами мовлення сформовані недостатньо. У більшості мовленнєвих ситуацій діти не знають як потрібно поводитись, як владнати спір, як правильно відреагувати на ситуацію, яка щойно виникла. Страждають найголовніші показники комунікативних умінь – це виразне та в міру голосне мовлення, а також, уважність до зверненого мовлення, тобто до співбесідника під час розмови.

Розроблена педагогічна методика діагностування комунікативно-мовленнєвих умінь, проведене обстеження сформованості, рівня розвитку та оволодіння навичками комунікативних умінь дозволили зробити наступні висновки, щодо наявного стану комунікативно-мовленнєвих умінь у дошкільників із фонетико-фонематичними вадами мовлення:

- не вміють правильно розпочинати розмову (коли і як);
- не продумують наперед те, що потрібно сказати;
- слабо орієнтуються при зміні умов спілкування;
- не завжди підбирають влучні для даної ситуації слова;
- неповністю виявляють знаки, які дають зрозуміти, що співбесідника слухають;
- говорять не виразно, іноді не послідовно і не виділяють головне, а другорядне за значенням;
- не уточнюють незрозумілі фрази, рідко перепитують;
- соромляться відповідати на поставлені співрозмовником запитання;
- незавжди застосовують правила мовленнєвого етикету.

Отже, констатувальний етап дослідження дозволив отримати експериментальне підтвердження висунутих теоретичних положень, щодо порушення сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь у дошкільників з фонетико-фонематичними вадами мовлення. Діагностичне обстеження виявило майже в половину нижчі результати у ЕГ (діти з фонетико-фонематичними вадами мовлення) порівнюючи та співвідносячи результати з КГ (діти з нормальним мовленнєвим розвитком). Отримані експериментальні дані вказують на необхідність проведення корекційної роботи направленої на формування комунікативно-мовленнєвих умінь у дошкільників з фонетико-фонематичними вадами мовлення в умовах двомовності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богуш А.М. Формирование оценочно-контрольных действий у дошкольников в процессе обучения родному и русскому языкам: Автореф. д-ра пед. наук. 13.00.02. - М., 1985. - 52 с.
2. Методичні рекомендації та матеріали до програми «Дитина» Київ 1993
3. Савчук Л.О. Формування комунікативних умінь у дітей шестирічного віку із затримкою психічного розвитку. Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.03 / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – Київ, 2006. – 258 с.
4. Филимошкина Н.М. Разграничение речевой патологии и проявлений билингвизма // Дефектология. - 1980. - №2. - С. 22-26.